

Tatiana Kołodzyńska
Lublin

Кореляція за дзвінкстю/ глухістю у консонантизмі українських надсянських говірок

Статтю присвячено розгляду системи консонантизму українських надсянських говірок. Тут звернено увагу на особливості корелятивної системи приголосних за ознакою участі голосу і шуму, зокрема на тенденції, які виявляють щодо оглушення дзвінки приголосні у позиції кінця префікса, середини слова, кінця слова та у міжслівній позиції перед глухими й дзвінками приголосними. Ключові слова: діалектологія, фонетико-фонологічний рівень, консонантизм, кореляція за дзвінкстю/глухістю.

Серед диференційних рис українського діалектного консонантизму важливою є ознака голосу й шуму в творенні приголосних. У сучасній українській мові фонемі попарно протиставляються за кореляцією дзвінкстю/ глухістю¹, утворюючи два ряди приголосних: глухі й дзвінки. Кореляція глухості й дзвінкості є характерною взагалі для української мови, як і для інших слов'янських. У всіх українських діалектах виявляється кореляція за глухістю і дзвінкстю таких фонем: |п| : |б|, |т| : |д|, |с| : |з|, |ш| : |ж|, |х| : |г|, |ч| : |дж|, |ц| : |дз|, |к| : |г|, і м'які відповідники: |т'| : |д'|, |с'| : |з'|, |ц'| : |дз'|, а у частині діалектів – |ф| : |ў|.

Як зазначається у науковій літературі, у всіх говорах української мови кореляція глухості/ дзвінкості виступає в усіх позиціях перед голосними, а в частині говорів – також перед приголосними і в кінці слів. Найбільш поширена ця кореляція у поліських, волинських та надсянських говорах. Позиційних обмежень зазнала кореляція за глухістю / дзвінкстю в багатьох південно-західних діалектах. Так, у частині південно-західних українських говорів, зокрема, у наддністрянських (або опільських), дослідники відзначають перехід дзвінких приголосних у глухі перед глухими і в кінці слів перед глухими наступного слова (якщо немає паузи): *ворух* – *воруга*, *банка* – *бабок*, *вухка* (*вогка*), *лехка*, *бурит* (*борид*), *пітперти* та ін.²

¹ Сучасна українська літературна мова, ред. І. К. Білодід, Наукова думка, Київ 1980, с. 244.

² Ф. Т. Жилко, *Говори української мови*, Київ 1958, с. 75.

В українських надсянських говірках втрата приголосних досить помітна. Це говірки, що з північного сходу межують із наддністрянськими, а з заходу з польськими говорами.

Це явище помічаємо також у волинських говірках, в яких „дзвінкі приголосні здебільшого втрачають цілком або частково голос перед глухими [...]”³. Отже, у частині південно – західних говірок відбулася асиміляція дзвінких перед глухими в середині й занепад дзвінкості приголосних у кінці слів. Саме тому в цих говірках кореляція за глухістю/ дзвінкістю виявляється тільки перед голосними і перед сонантами, а загалом можна говорити про неоднорідність говірок південно-західного наріччя щодо рівноваги у дистрибуції членів корелятивних пар: тенденцію частини говірок до оглушення дзвінких у переважній кількості позицій (наддністрянські, волинські та інші) та прагнення до збереження дзвінкості приголосних перед глухими (частина подільських). Тенденція до збереження дзвінкості характерна для частини говірок південно-східного наріччя⁴.

У науковій літературі переважає думка, висловлена Ф. Т. Жилком, за якою „у багатьох південно-східних говорах (за винятком степових – дзвінкі приголосні *б, д, з, дз, дж, ж, г, т*, маючи так звану сильну початкову форму, тобто початок цих звуків сильніший, аніж кінець (у позиції кінця складу), не втрачають своєї дзвінкості, тобто не наближаються у вимові до глухих *п, т, с, ц, ш, х, к, і* не переходять у них, напр.: *дуб, мороз, дід, ворог, рибка, одкидат, казка, лагти* та ін.”⁵.

Матеріалом для аналізу системи консонантизму послужили власні матеріали записів, зібрані від найстарших носіїв українських надсянських говірок. Обстежувані населені пункти: Гай (Gaje), Ніновичі (Nienowice), Кальників (Kalników), Лази (Jazy), Хотинець (Chotyniec), Залаззя (Załazie), розташовані у південно-східному воєводстві Польщі (підкарпатському).

Для системи консонантизму українських надсянських говірок південно-західного діалектного масиву, який частинно проходить територією Польщі, важливим є те, що дзвінкі приголосні перед наступним глухим, як правило, оглушуються. Тенденція втрачати дзвінкість у згаданій позиції характеризується великою частотністю.

³ Ibidem, с. 115.

⁴ Див. Л. Фроляк, *Кореляція за дзвінкістю/ глухістю в українських говірках Донеччини*, [в:] *Лінгвістичні студії*, вип. 11, ч. 2, Донецьк 2003, с. 601–605; idem, *Корелятивна система приголосних за дзвінкістю / глухістю в східностепових говірках*, [в:] *Діалектологічні студії 5*, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львів 2005.

⁵ Ф. Т. Жилко, *op. cit.*, с. 145.

Частотність функціонування деяких фонем у говорах південно-західного наріччя відрізняються від їх частотності у літературній мові внаслідок відмінностей у протіканні фонетичних процесів, позиційного обмеження вияву одного з репрезентантів – членів кореляції за дзвінкістю/ глухістю, відсутності фонем у системі говіркового консонантизму та інше.

Обмежено вживаними або відсутніми у частині досліджуваних говірок є фонема [дж], яка субститується відповідно [ч], у слові: *пчола* (укр. бджола), *кукуруза* (укр. кукурудза). Опозитивний до названої за дзвінкістю/ /глухістю фонемі [ч] залишається у позиції перед голосним і сонорним приголосним без корелятивної пари.

Внаслідок асимілятивних процесів у складі звукових рядів фонем [ч], [д], [д'] з'являються звуки [дж], [ц]: *ходж бисті* 'укр. відповідник *хоч би ви*, 'pol. *choć byście*', *л'уцкїй* 'pol. *ludzki*, укр. людський', *л'іджба* 'pol. *liczba*, укр. лічба'.

До рідко вживаних належить, в обстежуваних говірках, фонема [r] (польський відповідник [g]), яка функціонує лише в обмеженій кількості слів, переважно у запозичених із польської мови формах, таких як: *agryst* / *i*angryst* 'pol. *agrest*', *kśin|gōwa* 'pol. *księgowa*', *ślizgu* 'ślisko', *vugir* 'pol. *ugór*', *wu|guli* 'pol. *w ogóle*', *zygar* 'pol. *zegar*', *guz* 'pol. *guz*', *guz'ók* 'pol. *guzek*'. Частотність вживання звука [r] підвищується за рахунок виявів фонемі [к] звуком [r], який з'являється внаслідок повної асиміляції за дзвінкістю глухого [к] до наступного дзвінкого приголосного. Таке уподібнення спостерігається як у середині слова: *i*ag|by* 'укр. як би, поль. *jak by*', *tag|by* 'укр. так би, pol. *tak by*', так і у міжслівній позиції: *tag |by|u* 'укр. так було, pol. *tak było*', *tag ży* 'укр. так що, pol. *tak że*'.

Такі випадки одзвінчення є частиною загального асимілятивного процесу одзвінчення глухих приголосних перед дзвінками у міжслівній позиції, у якому беруть участь також інші приголосні. Оглушення приголосних це фонетичний процес, який виступає в усіх слов'янських мовах. Учені вважають, що найбільш виразно помітна втрата дзвінкості (часткова або цілком) у префіксах перед глухими приголосними. Дзвінки приголосні часто втрачають дзвінкість перед глухими та в середині слова, між словами і в абсолютному кінці слова⁶.

У сучасній українській мові найбільш вразливим щодо впливу наступного глухого приголосного є вияв фонемі [з] у складі префіксів, який піддається переважно повному оглушенню⁷. Матеріали досліджуваних

⁶ Ibidem.

⁷ В. М. Бранхов, *Явища асиміляції в консонантизмі української мови*, Наукова думка, Київ 1970, с. 61.

надсянських говірок дають змогу твердити, що в їх системі фонема [з] у морфологічній позиції прийменника – префікса відзначається відносною стійкістю щодо асиміляції до наступного глухого приголосного. У позиції перед шумними проривними **n, m, k**, виявом названої фонемі виступає переважно звук [с] (польський відповідник [s]): *s tub|ôu** ‘укр. з тобою, pol. z tobą’, *spy|tau** ‘укр. запитав, pol. spytał’, *spit|spôdu* ‘укр. зісподу, pol. spod spodu’, *s ta|kôm* ‘укр. з такою, pol. z taką’, *s |pa|num* ‘pol. z panią’, *s ku|bitum* ‘pol. z kobietą’, *s kru|v|êu** ‘укр. з кров’ю, pol. z krwią’, *s kiruu*|ńikum* ‘укр. з керівником, pol. z kierownikiem’. Також у прийменнику **без** (говіркова форма *бис/бис*) – укр. через; послідовно виступає оглушення кінцевого з- перед глухими **m, n, k**: *bys |têbi* ‘укр. через тебе’, *bys |s|êstru* ‘укр. через сестру’, *bys ku|hô* ‘укр. через кого’, *bys |pana* ‘укр. через пана’, *bys sk|ladu* ‘pol. bez składu’, *bys |pôti* ‘укр. через поле’, *bys pud|wiri* ‘укр. через подвір’я’.

Відповідною кореляційною парою буде фонема [з] (поль. відп. [z]), що виступає завжди перед наступним дзвінким приголосним: *byz |n|êhu* ‘укр. через нього’, *byz |mamu*, *byz du|rôhu* ‘укр. через дорогу, pol. przez drogę’, *byz |ladu* ‘pol. bez ład’, *byz mist* ‘через міст, pol. przez most’.

У сполученні кінцевої приголосної фонемі [з] у префіксі з наступним глухими фрикативними **c, x, ф**, та передньоязиковими **n, m**, її репрезентує звук [с] (лат. відп. [s]) у таких словах: *rusx|ôdit sé*, *rus|xô|žynyi** ‘укр. розходжений’, *ruspu|rôti* ‘укр. розпороти, pol. rozpruć’, *rustwu|ryti* ‘pol. roz-tworzyć, utworzyć’, *ruskrutiti* ‘укр. розкрутити, pol. rozkręcić’, *ruspi|č|êta-nui*i* ‘pol. rozpieczętowane’. Відповідно до цього, у тому ж префіксі **rus-** (укр. роз-), фонема [з] перед дзвінкими приголосними репрезентована є звуком [з] (лат. відп. [z]): *ruzma|i*oti* ‘поль. rozmaicie’, *ruzwa|iiti* ‘укр. розвалити’, *ruz|biti* ‘укр. розбити’, *ruzhu|mati* ‘укр. *розломати*’. У префіксі **без-/ бис-** у міжслівній позиції на стику префікса і кореня, перед глухим приголосним піддається переважно повному оглушенню: *bys |s|łowa*, *bys plat|ni*, *bys |sôti*.

Фонема [з] у складі префіксів у позиції перед шумним проривним **n, m, k** репрезентується переважно звуком [с], перед глухими фрикативними **c, x, ф**. У позиції між двома дзвінками [з] не втрачає своєї дзвінкості. Таким чином, досліджувані говірки у системі говорів української мови щодо рівноваги вияву глухих фонем дзвінками та глухими звуками у позиціях, де дзвінкі піддаються впливу глухих, займають позицію, ближчу до тих говорів, які віддають перевагу збереженню дзвінкості приголосних⁸.

⁸ Див. Л. Фроляк, *op. cit.*

У міжслівній позиції фонема |з| реалізується звуком [ч] (поль. відп. |и|), у таких словах: *s čym / š čym* ‘укр. з чим’, *s čyi*ôm / š čyi*ôm* ‘укр. з чиею, pol. z czyją’, *s čy|hô / š čy|hô* ‘укр. з чого, pol. z czego’, *s |čystuhu / š |čystuhu* ‘укр. з чистого, pol. z czystego’. Фонема |з| у прийменнику *z-*, у позиції перед голосним і напіввідкритими приголосними звуками не оглушується, тобто реалізується фонемою |з| : *z |lisa* ‘укр. з лісу’, *z |w'd'mi* ‘з людьми’, *z |da|lêka* ‘укр. здалеку’, *z |dômu* ‘укр. з дому’, *z |ma|lum* ‘укр. з малим’, *z |na|rôdum* ‘укр. з народом’, а також у позиції перед дзвінками щільними і зімкненими приголосними: *z |b'eryhu* ‘укр. з берега’, *z |bôku* ‘укр. збоку’, *z |da|lêka* ‘укр. здалека’, *z |dômu* ‘укр. з дому’, *z |wami* ‘укр. з вами’, *z |wui*kum* ‘укр. з вуйком’. У позиції перед глухими приголосними фонема |з| втрачає дзвінкість і реалізується фонемою |с| (поль. відп. |s|), напр.: *s |fil|warku* ‘pol. z folwarku’, *s |kut|rôhu* ‘укр. з котрого’, *s |pi*êtuhu* ‘укр. з п'ятого’, *s |tam|tym* ‘pol. z tamtym’, *s |tul|bôu** ‘pol. z toba’, *s |twary* ‘pol. z twarzy’.

Оглушення кінцевих передньоязикових приголосних в кінці слова, у міжслівній позиції: *žyt ubiç'êu** ‘укр. жид обіцяв’, *hrap ru|bati* ‘укр. рубати граб’, *pu|p'êryt n'êhu* ‘укр. перед ним’, *zup la|diti* ‘укр. зуб лікувати’. Однак, перед голосними і напіввідкритими приголосними звуками кінцевий звук у міжслівній позиції не оглушується, напр.: *Bôh dast, vid |n'êhu* ‘укр. від нього’, *vid |rôku* ‘укр. від року’, *pid ruka|wôm* ‘укр. під рукавом’.

В обстежуваних говірках оглушенню піддаються первинно дзвінкі приголосні, які творять корелятивні пари |г| : |х|, |д| : |т|, |б| : |п|, |в| : |ф|

а) в абсолютному кінці слова: *Bôx* ‘укр. Бог’, *blut* ‘укр. блуд, помилка; pol. błąd’, *dup* ‘укр. дуб’, *fstyt* ‘pol. fstyd’, *|hólup* ‘укр. голуб’, *hra|t* ‘укр. град’, *hrip* ‘укр. гриб’, *hryp* ‘pol. grzyb’, *zat* ‘укр. зад’, *su|sít* ‘укр. сусід’;

б) на початку і в середині слова перед глухою фонемою: *|fcali* ‘pol. wcale’, *fčuu** ‘укр. почув’, *|fçyti* ‘укр. вчити’, *|fpadi* ‘укр. впаде, pol. wpa-dnie’, *|hólupci* ‘укр. голубці’, *wi|fsa* ‘укр. вівса’, *|fç'êstu* ‘укр. часто’, *zup|ci* ‘укр. зубці’.

У міжслівній позиції, зокрема в прийменнику *над-/ nat-* приголосний звук [д] оглушується і реалізується фонемою |т|, утворюючи корелятивну пару |д| : |т|. Явище це виступає завжди перед глухими приголосними звуками: *nat|p'êçynui*i* ‘укр. надпечений, pol. nadpieczone’, *natpu|ç'êtui*i* ‘naproszete’, *nad|stawinyi** ‘укр. надставлений, pol. nadstawiony’, *nat|kuşynyi** ‘pol. nadgryziony’. Однак фонема |д| у прийменнику *над-* (в середині слова) зберігає дзвінкість перед кожним дзвінким звуком, напр.: *nad|rubanyi** ‘укр. надрубаний’, *nad|łomanyi** ‘укр. надломаний, pol. nadłamany’, *nad|hryžynyi** ‘pol. nadgryziony’. У прийменнику *нараз/ paras* (укр. через), фонема |з|

повністю оглушується перед наступним глухим звуком і реалізується фонемою |c| - поль. відп. |s|, утворюючи тим способом корелятивну пару |з| : |c|, напр.: *|paras 'ćotku* 'pol. przez ciotkę', *|paras kuli'żanku* 'pol. przez koleżankę', *|paras 't'êbi* 'укр. через тебе'.

У позиції перед наступним дзвінким приголосним фонема |з| зберігає свою дзвінкість і реалізується без змін, як |з|: *|paraz 'mamu* 'укр. через маму', *|paraz nas* 'укр. через нас'.

У прийменнику *vid/ vit* фонема |д| виступає в кореляції з фонемою |т| - у міжслівній позиції, коли втрачає дзвінкість перед наступними глухими звуками: *vit 's'êrci* 'укр. від серця', *vit 'sôn'ci* 'від сонця', *vit 'f'čara* 'укр. від вчора', *vit puku'liń* 'укр. від поколінь', *vit 'šastui*i* 'укр. від шостої'. Але фонема |д| у цьому ж самому прийменнику, у позиції перед наступними дзвінкими звуками не оглушується: *vid 'brata* 'укр. від брата', *vid 'bôl'u!* 'укр. від болю', *vid 'mai*a* 'pol. od lata', *vid 'lîta* 'укр. від літа'.

Підсумовуючи аналіз кореляції дзвінкості / глухості в українських надсянських говірках, слід зауважити, що тенденція до втрати дзвінкості приголосних є характерним явищем для діалектів південно-західноукраїнського діалектного масиву. Особливо поширеним є воно в обстежуваних говірках, які піддаються впливові польської мови, що доводить до мовної інтерференції та поширення фонологічних процесів в межі одного слова й на межі слів.

Streszczenie

Korelacja dźwięczności/ bezdźwięczności w systemie konsonantycznym ukraińskich gwar nadszańskich

Artykuł omawia zagadnienia korelacji spółgłosek pod względem dźwięczności i bezdźwięczności w ukraińskich gwarach nadszańskich występujących na terenie Polski. Szczegółowa analiza zjawisk językowych potwierdziła istnienie w badanych gwarach par korelacyjnych, jak również ich brak w systemie gwary (głównie w zapożyczeniach polskich). Analizie poddane zostały pozycje końca prefiksów, przyimków, początku i środka wyrazu, a także pozycje międzywyrazowe. Korelacja dźwięczności/ bezdźwięczności spółgłosek w oparciu o materiał gwarowy potwierdza, iż proces ubezdźwięcznienia i zachowania dźwięczności spółgłosek jest charakterystyczny dla większości gwar dialektu południowo-zachodnioukraińskiego. Ubezdźwięcznienie natomiast częściowo spowodowane jest oddziaływaniem języka polskiego na badane gwary.

Summary

Correlation of voiced and voiceless consonants in the Ukrainian dialects over the territory of river San

The article discusses issues concerning consonantism in the Ukrainian dialects over the territory of river San in Poland. Detailed analysis was put on the theme of correlation of consonant system in the end position of prefix, middle of the word, end of the word and the liaison position before voiced and voiceless consonants. Voiced and voiceless correlation occurs in many south-western Ukrainian dialects and also in analyzed dialects over the territory of river San. The most characteristic feature of dialects over territory of river San is the less of consonant voicing which is supported by the influence of Polish language. Therefore, there are phonemes that have no counterparts correlation so they are not forming a binary pair.